

Liturgia a digitális korban

BARTÓK TIBOR SJ

Abstract

The proliferation of liturgical acts during the pandemic, especially online masses, has raised many questions in the Catholic Church. Beyond the immediate pastoral, ecclesiological and sacramental questions, we encounter anthropological challenges which, as a result of rapid digitalisation, seem to transform the concept of the human body and presence, bound to space, time, material and intersubjective dimensions. This paper seeks to summarize the research of some strands of international – mainly Catholic – theology on these issues, highlighting some liturgical principles that may help further reflection and pastoral practice.

Keywords: *pandemic, online masses, homo digitalis, liturgical anthropology, active participation.*

Kulcsszavak: *világjárvány, online miseközvetítés, homo digitalis, liturgikus antropológia, tevékeny részvétel.*

A 2020 télutóján kirobbant világjárvány még gyorsabb szintre emelte azt a digitalizációs folyamatot, amely már korábban is döntő módon határozta meg mindennapi életünket. A közösségi média erőteljesen teret nyert az egyház életében is, többek között a liturgiában. A jelenség nem volt új. A digitális eszközök liturgián belüli használata,¹ az online miseközvetítés, zsolozsma, szentségimádás és sok más vallási-spirituális jellegű, a közösségi hálókön szerveződő program már korábban is jelen volt az egyház gyakorlatában. Mindez a kényszerű és hosszú ideig tartó karantén következtében azonban még inkább

BARTÓK TIBOR jezsuita szerzetes, a Pápai Gergely Egyetem Teológiai Karán a Dogmatika Tanszék oktatója; bartoksj@gmail.com

¹ A témában számos rövid és hasznos reflexió olvasható a *Rivista di Pastorale Liturgica* még pandémia előtti számában: 338 (2020/1).

szerepet kapott, ugyanakkor számos kérdést is fölvetett. A liturgia és a digitális médiumok kapcsolatára vonatkozóan katolikus részről eddig viszonylag kevés teológiai reflexió született Magyarországon.² Protestáns oldalról a pandémia kezdetén jóval erőteljesebb érdeklődés bontakozott ki a téma iránt.³

Az idegennyelvű szakirodalom rohamosan nőtt az elmúlt három évben. Ebben a tanulmányban a teljesség minden igénye nélkül arra szeretnénk vállalkozni, hogy a külföldi – elsősorban katolikus – kutatók között megfogalmazódó vélemények néhány főbb vonulatáról számot adjunk.⁴ Ehhez elkerülhetetlen, hogy a világháló értelmezéséből induljunk ki, amely a liturgikus szakemberek számára is elsődleges feladat. Második témaként az interneten sokasodó – sőt a világvjárvány következtében egyenesen túlbúrjázó – vallási-liturgikus közvetítések és programok jelenségének közvetlen kihívásait igyekszünk felvázolni elsősorban pasztorális szempontból. Végül a kutatás olyan pontjaira szeretnénk kitérni, amelyek a liturgia és az új médiumok viszonyának antropológiai vo-

² Vö. FABINY KATALIN – CSISZÁR KLÁRA – GÖRFÖL TIBOR – DEJCSICS KONRÁD: Az eucharisztia és az egyház online teréről (beszélgetés), *Pannonhalmi Szemle* 28 (2020/2) 53–66. A Pannonhalmi Főapátság által 2020. augusztus 10–12. között megrendezett *Cena Agni – Liturgikus tanulmányi napok* keretében folytatódott a *Szemle* kerekasztalbeszélgetése, illetve a rendezvény evangélikus teológus meghívottja, Hafenscher Károly is foglalkozott a témával. Még jóval a járvány előtt jelent meg Antonio Spadaro magyarra fordított könyve: *Cyberteológia. Hogyan gondoljuk el a kereszténységet a világháló korában?*, Új Ember, Budapest, 2014. A szerző művében külön fejezetet (113–141.) szentel a liturgia/szentségek és a virtuális világ kapcsolatának.

³ A magyarországi evangélikus álláspont megfogalmazásához lásd HAFENSCHER KÁROLY: Úrvacsora online. Az online istentisztelet lehetőségei és formái, *Lelkipásztor* 95 (2020/8–9) 311–315. Református részről a *Sárospataki Füzetek* több mint harminc tanulmányt felölelő számot – 28 (2020/1) – szentelt a járvány alatti távistentiszteletek kihívásainak. A református lelkészek és teológusok álláspontjai a távistentiszteletek kapcsán – beleértve az online úrvacsoravétel lehetőségét – változatos képet mutatnak, a kifejezett ajánlástól az elutasításig; [online] http://sarospatakifuzetek.hu/wp-content/uploads/2020/12/SFuzetek_2020-1sz_Web_boritos.pdf. [2022. 08. 27.]

⁴ A cikkben elsősorban – de nem kizárólag – a pandémia alatt megjelent három tanulmánykötetben publikált írásokra hivatkozom: STEFAN KOPP – BENJAMIN KRYSMANN (Hg.): *Online zu Gott?! Liturgische Ausdrucksformen und Erfahrungen im Medienzeitalter*, Kirche in Zeiten der Veränderung 5, Herder, Freiburg – Basel – Wien, 2020. *La Maison-Dieu* 304 (2021): *La liturgie au miroir de la crise sanitaire*, Colloque de l’Institut supérieur de liturgie, Paris, Institut Catholique, 20–22 janvier 2021. DOMINIK JURCZAK – OLIVIER-MARIE SARR – MARKUS TYMISTER (Hg.): *Liturgia “virtuale”? – “Virtual” Liturgy?* Atti del XII Congresso Internazionale di Liturgia Roma, Pontificio Ateneo Sant’Anselmo – Pontificio Istituto Liturgico 20–22 ottobre 2021, Coll. Ecclesia Orans. Studi e ricerche 5, Napoli, 2022.

natkozásait – a *homo digitalis homo liturgicus*-szá alakulásának lehetőségeit és korlátait – tárgyalják. A liturgia és a szentségi élet összetettsége miatt vizsgálódásunkat főleg az eucharisztia digitális közvetítéséhez kapcsolódó kérdésekre összpontosítjuk.

1. INTERNET: KOMMUNIKÁCIÓS ESZKÖZBŐL A LÉTÁLLAPOT FELÉ

Az internetre vonatkozó szentszéki megnyilatkozások között máig a legmeghatározóbb egy a Tömegkommunikáció Pápai Tanácsa által 2002-ben megjelentetett dokumentum, amely *Az egyház és az internet* címet viseli.⁵ A dokumentum alapvetően a kommunikációs eszközök közé sorolta a világhálót, s mint ilyet – a korábbi predigitális elektromos médiumokhoz (rádió, televízió) hasonlóan – az evangelizáció csatornájának tekintette elsősorban a fiatalok világában. Liturgikus szempontból úgy értelmezte, mint amelynek – a rádiós és televíziós miseközvetítésekhez hasonlóan – fontos szerepe van az idősek és betegek liturgikus életbe való bevonásában.⁶ Kijelentette azonban, hogy „a virtuális valóság nem helyettesítheti Krisztus valóságos jelenlétét az Eucharisztiaiban, sem a többi szentség valóságát, sem a közös liturgiát a test-és-vér szerinti emberi közösségben. Nincsenek internetes szentségek”.⁷

XVI. Benedek pápa 2007-es *Sacramentum Caritatis* kezdetű apostoli buzdítása egy lépéssel tovább ment, amikor elismerte, hogy a kommunikációs eszközök hatalmas fejlődése következtében a liturgián való részvétel is „sokkal tágabb jelentést kapott, mint korábban”.⁸ Mindamellet továbbra is fenntartotta a már XII. Piusz⁹ által megfogalmazott kettős alapelvet: a kommunikációs eszközök által lehetővé tett részvétel lelkileg gyümölcsöző a szentmisére eljutni nem tudók számára, de nem helyettesíti a szentmisén való fizikai jelenlétet azok esetében, akiket semmi sem akadályoz a liturgián való részvételben.

⁵ TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ PÁPAI TANÁCSA: *Az egyház és az internet* (2002. 02. 22.). [Online] <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=131>. [2022. 08. 27.]

⁶ Vö. uo. 5.

⁷ Uo. 9.

⁸ XVI. BENEDEK: *Sacramentum Caritatis. Szinódus utáni apostoli buzdítás az Eucharisztiairól, az Egyház életének és küldetésének forrásáról és csúcspontjáról*, 57 (szerk. Diós István), Szent István Társulat, Budapest, 2007, 63.

⁹ PIUS PP. XII: *Miranda prorsus. Littera encyclica de re cinematographica, radiophonica ac televisifica* (08.09.1957.). [Online] https://www.vatican.va/content/pius-xii/it/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_08091957_miranda-prorsus.html. [2022. 08. 27.]

A *Sacramentum Caritatis* indoklasként az elektronikus kép és a valóság közti ontológiai hiátusra hivatkozott: „A képek ugyanis megjelenítik a valóságot, de önmagukban nem reprodukálják.”¹⁰

Az utóbbi 15–20 év fejlődése nyomán ma számos teológus egyetért abban, hogy az egyház internethez és digitalizációhoz való hozzáállása újragondolásra szorul, különösen azóta, hogy megjelent a szinkronikus interaktív jelenlétet lehetővé tevő dinamikus web 2.0.¹¹ Az internet többé nem egyirányú kép-, hang- és információáramoltatási rendszer, mint amilyen a 2002-es szentszéki dokumentum megjelenése idején volt. Ennélfogva, jegyzi meg Stefan Böntert bochumi teológus, az egyház liturgikus-szentségi életébe is beépülő digitalizáció nem pusztán a pasztorális stratégia kérdése vagy éppen egy missziós-evangelizációs eszköz. A digitális technika és a liturgia összefonódása magának a liturgikus gyakorlatnak a teológiai alapjait érinti, illetve az istentisztelet megélésének többféle lehetőségét és médiumképességének kérdéseit veti fel.¹²

Liturgia és digitalizáció kapcsolatában eleve meghatározására szorul az utóbbi értelme. Teológus és aktív lelképásztor kikerülhetetlenül szembesül azzal a jelenséggel, hogy a digitalitás és a nyomában kialakuló kultúra¹³ alapvető struktúráiban keretezi át korunk társadalmait. Korábban többé-kevésbé nyilvánvalónak tűnt, hogy megkülönböztessük és szükség esetén kellő módon különválasszuk életünk, tevékenységeink online és offline dimenzióit.¹⁴ Tény, hogy ma ez egyre nehezebbé válik. „Az online lét állandó állapot, amely háttérzajként kíséri minket” – jegyzi meg a münsteri egyházmegyes lelképásztor, Christian

¹⁰ XVI. BENEDEK: *Sacramentum Caritatis*, 57, i. m., 63.

¹¹ Vö. MARKUS TYMISTER: Vorwort, in DOMINIK JURCZAK – OLIVIER-MARIE SARR – MARKUS TYMISTER (ed.): *Liturgia "virtuale"? – "Virtual" Liturgy?*, i. m., 22. JUAN REGO BÁRCENA: Celebrare i sacramenti e i sacramentali: tra materialità e virtualità, uo. 59. GEBHARD FÜRST: Mediale Kommunikation als Auftrag der Kirche, in STEFAN KOPP – BENJAMIN KRYSMANN (Hg.): *Online zu Gott?!*, i. m., 25–32, itt 31. TERESA BERGER: Sacramentale Vollzüge online? Auf der Suche nach Fragen, uo. 84–104, itt 85. TERESA BERGER: *@ Worship: liturgical practices in digital worlds*, Routledge – Taylor & Francis Group, London – New York, 2019, 17.

¹² Vö. STEFAN BÖNTER: Gottesdienst nach dem Digital Turn. Zur Neuvermessung eines theologischen Feldes, in STEFAN KOPP – BENJAMIN KRYSMANN (Hg.): *Online zu Gott?!*, i. m., 67–83, itt 71.

¹³ Egy a digitális kultúra kialakulásának megértéséhez segítséget nyújtó mű: FELIX STALDER: *Kultur der Digitalität*, Suhrkamp, Berlin, 2016.

¹⁴ Vö. BARTÓK TIBOR: A világháló kihívásai és a válaszkérés lehetőségei, *Embertárs* 14 (2016) 3–14, különösen 8kk.

Olding.¹⁵ De miből is ered ez az állandó online létállapot? Az online-offline dimenziók összeolvadásából, tartja Bernd Irlenborn, padernborni katolikus filozófus és teológus. Az utóbbi évek médiafordulata (*Media Turn, Digital Turn*) lényegében abban áll, hogy „a két világ életterei egyre inkább átfedik egymást és összekeverednek, így a két világ kategorikus elkülönítése az emberi tapasztalat számára egyre kevésbé lesz egyértelmű, és a jövőben, különösen a digitális bennszülöttek számára, értelmetlennek fog tűnni”.¹⁶

Irlenborn – a tapasztalatain túl – elsősorban az angolszász világban ismertté vált médiateoretikusok megfontolásaira építi kutatásait. Időben legtávolabbi hivatkozása a kanadai Marshall McLuhan 1964-es sikerkönyve (*Understanding Media: The Extension of Man*), amelyben az elektronikus – bár még predigitális – médiumok már az emberi test és érzékszervek elektronikus kiterjesztésének ígéreteként jelennek meg. A McLuhan-i eszmék lényegében előkészítik néhány olyan, az ezredforduló környékén felbukkanó médiatudományi fogalom születését, mint az *Extended Reality* (kiterjesztett valóság), az *Augmented Reality* (megnövelt valóság), a *Mixed Reality* vagy a *Reality-Virtuality-Continuum*.¹⁷ A fentebbi fogalmak a valós és a virtuális dimenziók keveredéséből születő világot már eleve folytonosságban értelmezik, melyben az online-offline különbségtétel egyre inkább meghaladott dualizmusnak tűnik.¹⁸

Christopher Helland, kanadai vallásszociológus egyenesen arról beszél, hogy az online dimenzió felülkerekedéséből született új világban csak az ún. *online religion* képes a túlélésre, amelyben a vallásos tapasztalat elsősorban az új médiumok révén születik, míg a digitális lehetőségeket pusztán alternatív pasztorális eszköznek tekintő *religion online* eltűnésre van ítélve.¹⁹ Helland és a médiaszakértők véleménye nyilván megfontolandó, nem szükséges azonban szakembernek lenni ahhoz, hogy felfedezzük a mögöttük meghúzódó töretlen

¹⁵ CHRISTIAN OLDING: Der digitale Christ: notwendig, ersehnt und vollkommen überflüssig, in STEFAN KOPP – BENJAMIN KRYSMANN (Hg.): *Online zu Gott?!*, i. m., 33–49, itt 37.

¹⁶ BERND IRLENBORN: Die Liturgie im Zeitalter ihrer medialen Reproduzierbarkeit. Systematisch-theologische Überlegungen zu Online-Gottesdiensten, in STEFAN KOPP – BENJAMIN KRYSMANN (Hg.): *Online zu Gott?!*, i. m., 105–129, itt 109.

¹⁷ Ez utóbbi mögött Paul Milgram és Fumio Kishino informatikusok állnak, akikre Irlenborn is hivatkozik. Uo. 110.

¹⁸ Vö. NATHAN JURGENSON: Digital Dualism versus Augmented Reality (24. 02. 2011). [Online] <https://thesocietypages.org/cyborgology/2011/02/24/digital-dualism-versus-augmented-reality/>. [2022. 08. 27.]

¹⁹ Vö. CHRISTOPHER HELLAND: Ritual, in HEIDI A. CAMPBELL (Hg.): *Digital Religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, Routledge, London – New York, 2013, 25–40, különösen 31. [<https://doi.org/10.4324/9780203084861>]

és időnként naív bizalmat, amelyet az elektromosságon alapuló technikai fejlődés korlátlan lehetőségeibe vetnek, és amellyel a technikai fejlődés nyomán körvonalazódó emberképet, a digitális eszközeivel egybeforrt és képességeiben önmagát megsokszorozó *cyborg* eszményét közvetett vagy közvetlen módon képviselik. A 2022 februárjában kitört orosz-ukrán háborús konfliktus nyomán kirajzolódó energiaválság – legalábbis Európában –, ha egyelőre nem is definiálja újra a digitális fejlődés gyakorlati lehetőségeit és paradigmáit, mindenestre komoly kérdéseket vet fel az online világ energiaigénye s ebből fakadó törékenysége körül.

A médiatudományok megfontolásai különböző fokon és mértékben tükröződnek a katolikus egyház liturgikus szakembereinek kutatásaiban, akik természetesen nem kerülhetik ki a digitalizáció nyomán keletkezett „kevert”, „magnövelt”, „kiterjesztett valóság” fogalmak használatát és az egyház életére gyakorolt hatásuk kutatását. Ha az internet megváltozott státuszát és az online-offline dimenziók egyre zsugorodó megkülönböztetési lehetőségét legtöbben el is ismerik, a liturgia és a digitalizáció kapcsolatából fakadó kérdésekre és kihívásokra mégis eléggé eltérő módon reagálnak.

Lényeges különbség észlelhető a német-angolszász világ liturgiaprofesszorai és a spanyol, francia, olasz, valamint dél-amerikai kutatók között. Teresa Berger, a New Haven-i Yale Egyetem professzora,²⁰ a leuveni Joris Geldhof,²¹ a bécsi Hans-Jürgen Feulner²² vagy a már említett Stefan Böntert optimista módon tekint a digitalizáció vívmányaira és ezek liturgikus alkalmazási és továbbfejlesztési lehetőségeire. Véleményükben – elsősorban Bergernél – erőteljesen tükröződik az amerikai protestáns egyházak liturgikus gyakorlatainak és teológiai reflexióinak befolyása. Akad azonban kivétel angolszász területen is, mint például az ír-brit Thomas O’Loughlin, aki a legkeményebb kritikát fogalmazza meg nemcsak a digitális, hanem a predigitális média liturgiaközvetítésre való

²⁰ Vö. TERESA BERGER: *@Worship: liturgical practices in digital worlds*, i. m., 16–21. Uő: Sacramentale Vollzüge online? Auf der Suche nach Fragen, i. m., 89.

²¹ Vö. JORIS GELDHOF: Homo adorans in tempi di digitalizzazione? Prospettive teologiche su un’antropologia liturgica per il futuro, in DOMINIK JURCZAK – OLIVIER-MARIE SARR – MARKUS TYMISTER (Hg.): *Liturgia “virtuale”? – “Virtual” Liturgy?*, i. m., 31–48.

²² HANS-JÜRGEN FEULNER: Digital Worship and Liturgical Pastoral Care in Times of Covid-19 Pandemic. Some Critical Remarks, in DOMINIK JURCZAK – OLIVIER-MARIE SARR – MARKUS TYMISTER (ed.): *LITURGIA “VIRTUALE”? – “VIRTUAL” LITURGY?*, i. m., 153–188.

használatával kapcsolatban is.²³ Hasonló kritikával él a strasbourgi François Wernert is.²⁴ Mérsékeltabb álláspontot képvisel a chilei Gonzalo Guzmán,²⁵ Juan Rego Bárcena, a római Santa Croce Egyetem tanára, a bergamói Manuel Belli²⁶ vagy a padovai Lorenzo Voltolin.²⁷ Az említett kutatók és néhány más szakember segítségével most annak próbálunk utánajárni, hogy a digitális médiumoknak különösen a világvárvány idején felerősödött liturgikus alkalmazása milyen gyakori kihívások elé állítja a közösségeket és lelkipásztorikat.

2. ONLINE MISÉK A PANDÉMIA ALATT ÉS UTÁN

A világvárvány alatt az interneten – ezen belül is elsősorban a közösségi hálón (Twitter, Facebook stb.) – megjelenő és legtöbbször ottmaradó, esetleg az online résztvevők által kommentált liturgia számos kérdést vetett fel és vet fel a mai napig. Jó-e, például, ha az egyház legszentebb cselekménye, az eucharisztikus ünnepelés mindenféle profán videó, üzenet, kép és információ vég nélküli áramlásába keveredik?²⁸ Összefér-e mindez a jézusi intellemmel: „gyöngyeiteket ne szórjátok a sertések elé” (Mt 7,6)? Mit szólna a világhálón felgyülemelő szentmisékhez Karl Rahner, aki már a televíziós miseközvetítés születésekor is komoly fenntartásokat fogalmazott meg a liturgia védelmében az ókori *disciplina arcani* hagyományának szellemét követve?²⁹ Nem szoktatja-e el az on-

²³ Vö. THOMAS O’LOUGHLIN: La persistance de présupposés néo-scolastiques et la situation de la liturgie catholique contemporaine, *La Maison-Dieu* 304 (2021/2) 29–53.

²⁴ Vö. FRANÇOIS WERNERT: La messe télévisée – ce qui fait écran, *Ecclesia orans* 38 (2021) 133–145.

²⁵ Vö. GONZALO GUZMÁN: *Hic et nunc* virtuales. Cuestiones de antropología litúrgica. 1–2., *Ecclesia orans* 38 (2021) 95–113 és 201–219.

²⁶ Vö. MANUEL BELLI: Questioni liturgiche e antropologiche nell’epoca di Internet. I social media e i riti cristiani, *Ecclesia orans* 37 (2020) 47–72. Uő: *L’epoca dei riti tristi*, Queriniana, Brescia, 2021.

²⁷ LORENZO VOLTOLIN: *Lo statuto veritativo dei media digitali. Una riflessione a partire da P. Ricœur e W. Pannenberg*, Facoltà Teologica del Triveneto, Padova, 2015. Voltolin doktori tézise 2016-ban a Cittadella (Assisi) kiadásában is megjelent. Más publikációira a megfelelő helyen hivatkozom.

²⁸ Vö. MANUEL BELLI: Questioni liturgiche e antropologiche, i. m., 68.

²⁹ „Die Kirche, die in Jahrhunderten denkt und einen langen Atem hat, hat es nicht nötig, durch eine Fernsehkamera eine ungläubige Welt beim Vollzug ihres höchsten Mysteriums solange zugaffen zu lassen, bis ihr auch diese Sensation wieder langweilig geworden ist.” KARL RAHNER: Die Messe und das Fernsehen, *Orientierung* 17 (1953) 179–183, itt 183.

line liturgia az embereket magától az analóg szakrális térben zajló liturgiától?³⁰ A világhálón felhalmozódó liturgiák nem alakítanak-e ki egy internetes szakrális vásárteret,³¹ amelyben a résztvevők piaci és fogyasztói mentalitással és jól ismert internetes szokásokkal mozognak? Például szeszélyesen átkattintanak egyik programról a másikra (*zapping*), a liturgiát minősítő „tetszik – nem tetszik” vagy egyéb kommenteket hagynak a világhálón, párhuzamos internetes tevékenységeket végeznek a miseközvetítések követése mellett. Természetesen születnek és születnek a liturgia online követésére szóló lelkipásztori ajánlások és internetes etikettek.³² A net világa azonban a legnagyobb összefüggéssel bíró személyek számára is kihívás marad.

A telematizált liturgikus események konzumista, üzleties, *multitasking*-mentalitású vagy túlságosan individuális felhasználásának elítélésében minden liturgikus szakember egyetért. Berger és Geldhof mindazonáltal megjegyzi, hogy hasonló problémák a predigitális korban is léteztek.³³ Legfeljebb az internet még inkább szembeötlővé teszi ezeket a korábban is fellelhető kérdéses magatartásformákat, amellyel a keresztények egy része a liturgikus ünnepléshez vagy a paphoz viszonyul, történelmi kortól függetlenül. Az online világ kapcsolati sémái – például az „influenzser és követői/rajongói” paradigma – az offline világ egyházi-plébániai viszonylataiban is fellelhetők.

A liturgikus szakemberek többnyire egyetértenek abban is, hogy csak az élő (*streaming*) miseközvetítésbe lehet valódi spirituális módon bekapcsolódni. Az

Vö. Uő: Messe und Fernsehen, in *Sendung und Gnade. Beiträge zur Pastoraltheologie*, Tyrolia, Innsbruck ; München, 1959, 187–200.

³⁰ Érthető módon ez volt számos lelkipásztor aggodalma. Nem véletlen, hogy az Isteniszteleti Kongregáció már az első járványhullám után – remélve, hogy nem lesz második – a templomi liturgiához való visszatérésre buzdított. Vö. CONGREGAZIONE PER IL CULTO DIVINO E LA DISCIPLINA DEI SACRAMENTI: „Torniamo con gioia all'Eucaristia!” Lettera sulla celebrazione della liturgia durante e dopo la pandemia del Covid 19 ai Presidenti delle Conferenze Episcopali della Chiesa Cattolica. [Online] <http://www.cultodivino.va/content/cultodivino/it/documenti/lettere-circolari/torniamo-con-gioia-all-eucaristia--15-agosto-2020-.html>. [2022. 08. 27.]

³¹ Vö. DARIO VITALI: La Chiesa al tempo del covid-19. Prove di lettura, *La Rivista del Clero Italiano* 6 (2020) 424–445, itt 432.

³² Vö. Going to Mass Online? 6 Tips. [Online] <https://opusdei.org/en/article/advice-follow-mass-online/>. [2022. 11. 15.] KATOLIKUS.MA SZERKESZTŐSÉGE: Online szentmise etikett, hogy részvételünk jelentőségét tovább növeljük. [Online] <https://katolikus.ma/online-szentmise-etikett-hogy-reszvetelunk-jelentoseget-tovabb-noveljuk/>. [2022. 08. 27.]

³³ TERESA BERGER: *@Worship: liturgical practices in digital worlds*, i. m., 26–29. JORIS GELDHOF: Homo adorans in tempi di digitalizzazione?, i. m., 46–47.

interneten fönmaradó és konzerválódó liturgiák „halott liturgiák”,³⁴ melyek az élő közvetítés befejeztével elveszítik liturgikus-participatív értéküket, s bár kelhetnek vallásos érzéseket, teológiai szempontból legfeljebb dokumentáció-értékük marad. Külön kérdéseket vet fel a nem élőben közvetített, hanem előre vagy esetleg több időpontban felvett részekből összefabrikált misék kérdése, melyeket O’Loughlin egyenesen liturgikus aberrációknak nevez.³⁵ Itt kell megjegyezni, hogy az Istentiszteleti Kongregációnak már a járvány kitörésekor kiadott dekrétumai határozottan hangsúlyozták, hogy a telematikus eszközök révén közvetített nagyheti szertartásokat élőben (*in diretta*), vagyis nem előre regisztrált formában (*non registrata*) kell sugározni.³⁶

A digitális lehetőségekkel, illetve az ezek használatához megfelelő képzettséggel nem rendelkező papok és hívek a pandémia alatt eleve kizárva maradtak az online liturgia világából. A helyzet nem feltétlenül volt jobb ott sem, ahol a lehetőség adott volt. A csaknem üres templomokból közvetített szentmiséken való liturgikus mozgás, a prédikáció, az online liturgiákövetők esetleges spon-tán reakciói vagy az internetes kapcsolat megszakadásából és gyengeségéből adódó problémák nyilván nem emelték a liturgikus ünneplések színvonalát. Érthető, hogy a második Covid-évben az Istentiszteleti Kongregáció már eleve a nagyobb telematikus gyakorlattal rendelkező püspöki székhelyek nagyheti szertartásainak követését javasolta a hívek számára.³⁷

E javaslattal azonban akaratlanul is erősödött az a Manuel Belli által ki-tapintott liturgikus, sőt tágabb értelemben vett hitéleti tendencia, amely az internet nyomán fokozatosan áthelyezi a keresztény élet hétköznapi és ünnepi horizontját a helyi plébániák gyakran szegényes, de mégis konkrét közösséghez

³⁴ Vö. MARKUS TYMISTER: La pandemia. Sfide nuove per la liturgia – più domande che risposte, *Ecclesia orans* 37 (2020) 187–192, itt 191.

³⁵ THOMAS O’LOUGHLIN: La persistance de présupposés néo-scolastiques et la situation de la liturgie catholique contemporaine, i. m., 35.

³⁶ CONGREGAZIONE PER IL CULTO DIVINO E LA DISCIPLINA DEI SACRAMENTI: Decreto Triduo Pasquale (I-II). In tempo di Covid-19” (19. 03. 2020, 25. 03. 2020). [Online] <http://www.cultodivino.va/content/cultodivino/it/documenti/decreti-general/2020/decreto-triduo-pasquale-2020.html>. <http://www.cultodivino.va/content/cultodivino/it/documenti/decreti-general/2020/decreto-triduo-pasquale-2020--ii-.html>. [2022. 08. 27.] Az első határozat magyarul is olvasható: *Praeconia* 15 (2020/2) 101–102.

³⁷ CONGREGAZIONE PER IL CULTO DIVINO E LA DISCIPLINA DEI SACRAMENTI: Nota ai Vescovi e alle Conferenze episcopali circa la celebrazione della Settimana Santa. (2022. 02. 17.). [Online] <http://www.cultodivino.va/content/cultodivino/it/documenti/note/nota-settimana-santa-2021.html>. [2022. 08. 27.]

kapcsolódó világából a médiumok szempontjából reprezentatívnak tekintett – és érthető módon jobban is propagált – nagyobb egyházi központok vagy egyenesen Róma felé.³⁸ Dario Vitali ekkleziológus szerint azt az online liturgiát lehet igazán modellértékűnek tekinteni egy-egy szükséghelyzetben (mint például a világjárvány alatt), amely mögött stabil közösség áll, s amelynek tagjai az offline életben is számíthatnak egymásra az egyházat jellemző diakónia szellemében.³⁹

A pandémia alatt megszorodott miseközvetítések nyomán régebbi, magával az eucharisztia értelmezésével és ünneplésével kapcsolatos teológiai problémák és viták is feléledtek. A 20. századi liturgikus mozgalomból kibontakozó eucharisztiaértelmezés felelevenítette a szentmise ókori ekkleziológiai alapjait,⁴⁰ közösségi és lakoma jellegét. Ez az önmagában pozitív irány azonban egyes teológusoknál kapcsolatot veszített az eucharisztia áldozati jellegével, és erőteljes antropocentrikus forma felé sodorta a szentmise ünneplésének gyakorlatát. Szent II. János Pál és XVI. Benedek pápa korrekciós-egyensúlyteremtő törekvései⁴¹ újra megerősítették az eucharisztia áldozati dimenzióját. A járvány kirobbanásakor a lakoma jelleg egyoldalú hangsúlyozói eucharisztikus böjtöt javasoltak mindenkinek, elvetve a papra és esetleg néhány szolgálattevőre korlátozódó ünneplést, illetve ennek közvetítési lehetőségét. Nyilván nem számoltak a hosszú ideig tartó és ismétlődő karanténokkal. Az áldozati jelleg képviselői kiálltak az esetleges magánmisek és közvetítésük lehetősége mellett is, amelyet egyébként maga a zsinat⁴² és a latin rítusokra vonatkozó egyházjog⁴³ is elismer, sőt bizonyos feltételek mellett szorgalmaz.

³⁸ Vö. MANUEL BELLÍ: Questioni liturgiche e antropologiche nell'epoca di Internet, i. m., 52.

³⁹ Vö. DARIO VITALI: La Chiesa al tempo del covid-19. Prove di lettura, i. m., 434–435.

⁴⁰ Az egyház és az eucharisztia kölcsönös viszonyát kifejező Lubac-i formula mélyebb megértéséhez ad kulcsot LAURENT DE VILLEROCHÉ: *L'Église fait l'Eucharistie, l'Eucharistie fait aussi l'Église. Un paradoxe en sacramentaire*, Cerf, Paris, 2021.

⁴¹ Vö. II. JÁNOS PÁL: *Ecclesia de Eucharistia. Enciklika az Eucharisztia és az Egyház kapcsolatáról*, 10–20, Szent István Társulat, Budapest, 2003, 15–24. XVI. BENEDEK: *Sacramentum Caritatis*, i. m., 10–14.70, 14–19.74–75.

⁴² Vö. II. Vatikáni Zsinat: *Presbyterorum Ordinis. Határozat a papi szolgálatról és életről*, 13, in Diós István (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest, 2000, 589–591.

⁴³ Vö. 902., 904., 906. kánonok, in Erdő Péter (szerk. – ford.): *Codex Iurius Canonici – Az egyházi törvénykönyv*, Szent István Társulat, Budapest, 2015⁵, 486–489.

Egyesek a magánmisék és közvetítésük mögött a hívek hátrányos megkülönböztetését, klerikális visszavágást,⁴⁴ liturgikus visszarendeződést, a mai eucharisztiaértelmezésekkel összeegyeztethetetlen felfogást⁴⁵ láttak. O’Loughlin a nép részvétele és áldozása nélküli online miséközvetítéseket egyenesen Jézus emlékezete perverziójának nevezte, mely megtagadja a liturgikus reform minden törekvését, elsősorban a közösségi és lakoma jelleg kidomborítását, tovább élteti a zsinat előtti évezred papcentrikus liturgikus gyakorlatát s ennek neoskolasztikus igazolását.⁴⁶

Az online miséközvetítés további – a televíziós miséközvetítésekkel kapcsolatban már korábban megfogalmazott – kritikákat is felélesztett. A mozgókép és hang együttes hatásán nyugvó eucharisztiaközvetítések François Wernert szerint a zsinat előtti *Schau Frömmigkeit* magatartását, vagyis a liturgikus cselekményt passzívan szemlélő spirituális hozzáállást és részvételi módot erősítik fel újra, szemben a *Sacrosanctum Concilium* által szorgalmazott tevékeny részvétellel (*actuosa participatio*),⁴⁷ amely a misztérium ünneplésébe való aktív bekapcsolódást és lelkeséget (*Mysterien Frömmigkeit*) kíván.⁴⁸ Kritika érte a pandémia alatt egyesek által szorgalmazott „lelki áldozás” (*communio spiritualis, manducatio per visum*) középkorra visszamenő gyakorlatát is, mint a szent-

⁴⁴ A liturgia klerikalizálásától való félelem számos szerzőnél megjelenik, akik egyébként nem zárkoznak el a telematikus liturgia lehetősége elől. Vö. DARIO VITALI: La Chiesa al tempo del covid-19. Prove di lettura, i. m., 432. GUILLERMO ROSAS DÍAZ: ¿Participación virtual – asamblea virtual?, in DOMINIK JURCZAK – OLIVIER-MARIE SARR – MARKUS TYMISTER (Hg.): *Liturgia “virtuale”? – “Virtual” Liturgy?*, i. m., 49–57, különösen 56k. PAOLO TOMATIS: Liturgia registrata e trasmessa, uo.73–83, különösen 75.

⁴⁵ Vö. ALBERT GERHARDS – BENEDIKT KRANEMANN – STEPHAN WINTER: Privatmessen passen nicht zum heutigen Verständnis von Eucharistie. Liturgiewissenschaftler kritisieren Anweisungen von Diözesen in Corona-Krise. [Online] <https://www.katholisch.de/artikel/24874-privatmessen-passen-nicht-zum-heutigenverstaendnis-von-eucharistie>. [2022. 08. 27.]

⁴⁶ THOMAS O’LOUGHLIN: La persistance de présupposés néo-scolastiques et la situation de la liturgie catholique contemporaine, i. m., 48–49.

⁴⁷ Vö. II. Vatikáni Zsinat: *Sacrosanctum Concilium. Konstitúció a szent liturgiáról*, 11, 14, 19, 21, 27, 30, 41, 48, 50, 79, 113, 114, 121,124, in Diós István (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai*, 56, 60, 63–64, 71, 82, 85–86.

⁴⁸ FRANÇOIS WERNERT: La messe télévisée – ce qui fait écran, i. m., 140–141.

ségi kegyelem anyagi jelekhez nem kötött, a hívő vágyára (*propter desiderium*) alapozott elnyerésének lehetőségét.⁴⁹

Kétségtelen, hogy a pandémia alatti online liturgiaközvetítések kritikái mögött máig érzékeny, nyugvópontra nem jutott egyház- és szentségtani kérdések és problémák állnak. Az erős, időnként szélsőséges bírálatok megfogalmazói azonban valószínűleg nem értették meg azt a vívódást, amelyet a legtöbb lelkipásztor megélt a hetekig-hónapokig elhúzódó újabb és újabb lezárások nyomán, először talán vonakodva a számára is szokatlan és ügyetlenül kezelt digitális formáktól, később viszont keresve és elfogadva a híveivel való liturgikus kapcsolat internetes lehetőségét.

Míg a fentebbi kritikák megfogalmazói a pandémia miatt felgyorsult liturgikus digitalizációban a zsinati liturgiareform lerombolását látják, addig az internetes rítusok progresszív és optimista felfogását sürgető teológusok saját álláspontjaik megerősítését és a jövő ígérését vélik felfedezni a világvárvány miatti és utáni digitális-liturgikus fejlődésben.⁵⁰ Az optimista vélemények lényegében a reális/virtuális, illetve offline/online dimenziók közötti összeolvadáson, s a „kiterjesztett/megnövelt valóság” fogalmának és tartalmának a térre, az időre, a testre és más, a liturgia és a szentségtan szempontjából lényeges antropológiai-teológiai fogalmakra való alkalmazásán alapszanak. A progresszív liturgiakutatók – köztük Berger és Feulner – számára fontos kiindulópontot jelent Stefan Böntert 2005-ben publikált doktori tézise,⁵¹ melyben a szerző az internetes közösségeket az alakot-testet öltő egyház – és következképp a liturgia – valós helyeiként jelölte meg. Ezzel együtt az analóg (fizikailag definiált) tér, idő és jelenlét fogalmát mint a liturgia lényegi dimenzióit és feltételeit alárendelte a kapcsolódás (*Verbundenheit*) fogalmának,⁵² amely a *homo digitalis* számára egyszerre technikai és antropológiai fogalom. A fentebbi filozófiai, antropológiai és liturgikus teológiai apriorik azonban alapjaiban képesek megrengetni a szentségek – elsősorban az eucharisztia – liturgikus ünnepléséről alkotott hagyományos felfogásunkat. A világvárvány kihívására adott digitális-liturgikus

⁴⁹ GABRIEL SEGUÍ I TROBAT: “La *manducatio per visum*: ¿el renacimiento de una espiritualidad medieval?”, in DOMINIK JURCZAK – OLIVIER-MARIE SARR – MARKUS TYMISTER (Hg.): *Liturgia “virtuale”? – “Virtual” Liturgy?*, i. m., 127–136.

⁵⁰ Vö. TERESA BERGER: *Sacramentale Vollzüge online? Auf der Suche nach Fragen*, i. m., 84.

⁵¹ STEFAN BÖNTERT: *Gottesdienste im Internet. Perspektiven eines Dialogs zwischen Internet und Liturgie*, Kohlhammer, Stuttgart, 2005.

⁵² Vö. STEFAN BÖNTERT: *Gottesdienst nach dem Digital Turn. Zur Neuvermessung eines theologischen Feldes*, i. m., 72–73. HANS-JÜRGEN FEULNER: *Digital Worship and Liturgical Pastoral Care in Times of Covid-19 Pandemic. Some Critical Remarks*, i. m., 172.

megoldások és válaszok, ezek továbbélése a gyakorlatban és a körülöttük zajló viták így egy mélyebb szintű reflexiót igényelnek, amely egy új antropológiai korban próbálja a liturgikus antropológia néhány sajátosságát világosabbá tenni.

3. LITURGIKUS ÜNNEPLÉS EGY ÚJ ANTROPOLÓGIA KORÁBAN

A liturgia szakembereinek egyik alapkérdése a következő: reprodukálható-e, s ha igen, akkor milyen fokig vagy mértékben, a liturgikus-szentségi ünneplésnek és kegyelemközvetítésnek a konkrét térhez, időhöz, anyagokhoz és az ünneplő közösség testi-fizikai jelenlétéhez kötött valósága a virtuális világban? A „kiterjesztett valóság” kommunikációelméleti fogalmához hasonlóan lehet-e „kiterjesztett liturgiáról”, „magnövelt közösségről” vagy netán „kiterjesztett szentségekről”, „teleáldozásról” stb. beszélni?⁵³ A 2002-es szentszéki dokumentum határozott kijelentése – „nincsenek internetes szentségek” – végleges nemet jelent-e a katolikus egyház részéről, vagy az azóta eltelt húsz év rohamos digitalizációs fejlődése a nemleges válasz felülvizsgálatára sarkall?⁵⁴ Tudva, hogy az egyház liturgikus-szentségi életének konkrét gyakorlata sokat változott a századok során,⁵⁵ milyen változás szükséges, lehetséges, illetve teológiailag igazolható és felügyelhető a *homo digitalis* korában? Az okostelefonhoz kötött ember képes-e egyáltalán *homo liturgicus*-szá, a közösségi szentségi cselekmény valódi résztvevőjévé válni? A gyorsan változó digitális világ miatt végleges és kimerítő válaszokat nehéz és kockázatos adni, de a különböző nézetek ütköztetéséből remélhetőleg kikristályosodik néhány alapelv, amely támpontként szolgálhat úgy a liturgikus reflexió, mint a gyakorlat számára.

3.1. Tér és idő az analóg és a digitalizált világban

Kezdjük a tér és az idő problémájával. Kiterjeszthető-e a fizikailag körülhatárolható szakrális liturgikus tér a kibertérbe? Más szóval létezik-e valódi folytonosság az analóg szakrális térben szentmisére összejövő ünneplő közösség

⁵³ Vö. ANTONIO SPADARO: *Cyberteológia. Hogyan gondoljuk el a kereszténységet a világháló korában?*, 136–138.

⁵⁴ Uo. 118–120.

⁵⁵ Ez Berger egyik alapérve a liturgikus-szentségi élet hosszútávú (*within “la longue durée”*) digitális inkulturációjára nézve. Vö. TERESA BERGER: *@Worship: liturgical practices in digital worlds*, i. m., 78–79.

és a kibertérben hozzájuk interaktív módon és azonos időben kapcsolódó hívek között? A progresszív liturgiakutatók szerint igen. Teresa Berger azt hangsúlyozza, hogy egyetlen eucharisztikus ünneplést sem lehet az egy adott fizikai liturgikus térben összegyűlt emberekre leegyszerűsíteni.⁵⁶ Ha minden szentmisében jelen van Krisztus titokzatos teste a maga teljes spirituális dimenziójában,⁵⁷ miért ne lehetne ezt a kibertérből bekapcsolódókra is vonatkoztatni? A kérdés így viszont már nem annyira a térre, hanem a részvétel értékére, illetve intenzitására vonatkozik, amire még visszatérünk.

Joris Geldhof a tág értelemben vett szakramentalitás és a digitális világ közötti tér-időbeli hasonlóságra és összeférhetőségére hivatkozik. Mindkettő, tartja, hekasztotopikus (mindenütt jelen lévő) és pánkrónikus (minden időt átfogó) sajátosságokkal rendelkezik. Ez a hasonlóság – véleménye szerint – lehetővé teszi, hogy a kibertér és a szentségek közötti interaktív kapcsolatról beszélhessünk.⁵⁸ Lorenzo Voltolin ugyancsak hangsúlyozza a kibertér és a rituális tér közötti rokonságot.⁵⁹ Kibertér és liturgia egyaránt szinesztétikus tapasztalatokat kínál, vagyis az egyik érzékszerv útján való észlelés működésbe hoz más érzékszerveket is, s így összérzéki benyomás és ismeret keletkezik. Az észlelés mindkét térben immerzív, azaz erőteljesebben vonja be a résztvevőt, mint a pusztán kognitív belátásokra épülő megismerés. Mint később látni fogjuk, Voltolin mégis fenntartással él a kétféle tér és a bennük keletkező spirituális tapasztalatok könnyelmű azonosításával szemben.

Gonzalo Guzmán nem osztja az idézett kutatók optimizmusát kibertér és analóg liturgikus tér kapcsolatáról. A liturgikus ünneplés fizikai-időbeli alapja olyan *hic et nunc*, amely véleménye szerint nem terjeszthető ki ontológiai csökkenés és veszteség nélkül a kibertérbe. A szentségi szimbolizmus – antropológiai szempontból – a fizikai térben-időben jelenlévők fizikai-testi együttműködésén, együttérzékelésén, együttmozgásán alapul. Az eucharisztikus kegyelemközvetítés a testi érzékeléshez kötött, ez pedig a fizikai-szakraális térben zajló liturgia atmoszférájában tud megvalósulni. A liturgia képernyőn

⁵⁶ TERESA BERGER: Sacramentale Vollzüge online? Auf der Suche nach Fragen, i. m., 98.

⁵⁷ Berger ezzel kapcsolatban Damjáni Szent Péter híres traktátusára hivatkozik (*Dominus vobiscum*, cap. VI e VIII, in PL 145, 235–236, 238), mely hangsúlyozza, hogy a remeték magánmiséiben pneumatikus módon jelen van az egész egyház. TERESA BERGER: *@Worship: liturgical practices in digital worlds*, 24–25.

⁵⁸ Vö. JORIS GELDHOF: Homo adorans in tempi di digitalizzazione?, 33, 37, 44.

⁵⁹ Vö. LORENZO VOLTOLIN: La virtualità del rito, *Rivista Liturgica* 104 (2017/2) 115–126. Uő: *Lo statuto veritativo dei media digitali. Una riflessione a partire da P. Ricœur e W. Pannenberg*, i. m., 193–196.

érzékelte képeire és hangjaira alapozott virtuális részvétel nem eléggé „sűrű” ontológiai szempontból ahhoz, hogy a szentségi-szimbolikus nyelv és cselekmény hatékony legyen a virtuális résztvevők számára.⁶⁰ A kibertérnek nincs elegendő „ontológiai-jelenléti sűrűsége” (*densidad ontológica presencial*), azaz személyessége ahhoz, hogy biztosítani tudja a szentségi-liturgikus cselekmény dinamikáját. A virtuális részvételnek természetesen lehet pozitív lelki-vallási értéke és hatása éppúgy, mint a világhálón összejövő imádkozó közösségeknek. Azonban más dinamika szerint szerveződik az imádkozó egyház a liturgiában és azon kívül.

Guzmán kritikusan áll a virtuális idő kérdéséhez is, amely képes eltorzítani a liturgikus-szentségi ünneplés „most”-jét (*nunc celebrativo litúrgico*). Hangsúlyozza tehát a liturgikus ünneplés közösségi egyidejűségét, amelyben a liturgikus emlékezés és Isten Lelke létrehozta azt az üdvözítő szinkronikus jelent (*ahora sincrónico salvífico*), amelyben a liturgikus közösség Krisztushoz kapcsolódik. A chilei professzor kizárja minden aszinkronikus szentségi alkalom lehetőségét, azaz minden olyan ünneplést, „amelybe a résztvevők saját időbeliségük különböző pillanataiban lépnek be szerkesztett felvételek segítségével úgy, mintha jelen lennének”.⁶¹ Hasonló megfontolásokat más szerzőknél, így például Paolo Tomatisnál is találunk. Tomatis a szimultán részvétel fontosságán túl, a rituális „ma” (*hodie*) megóvása céljából arra biztat, hogy a liturgikus eseményeket online közvetítésük után töröljék a világháláról.⁶²

A progresszív gondolkodók gyakori érve, hogy Isten mindenható módon van jelen mindenütt, a fizikai térben éppúgy, mint a kibertérben. A Lélek kegyelme – mondják – éppúgy hatékony az offline, mint az online dimenziókban. Érthető, hogy számukra így a szentségi kegyelemközvetítés fókuszpontja is átkerül a hívők szubjektív világába, kegyelemre való hangoltságukra, részvételi szándékuk komolyságára.⁶³ A szentségteológia nyilván nem hagyhatja figyelmen kívül ezeket a szempontokat, de ha egyoldalúan ide helyezi a hangsúlyokat, akkor éppen az vesz el, ami a szentségek kiindulópontja: a látható-érinthető kegyelemközvetítő jel, illetve gesztus térhez, időhöz, anyagi testhez és fizikai jelenléthez kötött valósága. Éppen ezért minden olyan, kizárólag csak

⁶⁰ GONZALO GUZMÁN: *Hic et nunc virtuales*. Cuestiones de antropología litúrgica. 1., i. m., 102.

⁶¹ GONZALO GUZMÁN: *Hic et nunc virtuales*. Cuestiones de antropología litúrgica. 2., i. m., 207.

⁶² PAOLO TOMATIS: *Liturgia registrata e trasmessa*, i. m., 78–79.

⁶³ Vö. HANS-JÜRGEN FEULNER: *Digital Worship and Liturgical Pastoral Care in Times of Covid-19 Pandemic. Some Critical Remarks*, i. m., 160–161, 186–187.

a kibertérben, avatár résztvevőkkel zajló liturgikus próbálkozás, amely a fizikai térrel, idővel és testtel nem áll kapcsolatban, eleve kétes és a katolikus szentségeológia, illetve liturgia szempontjából aligha követhető út.⁶⁴ Joggal jegyzi meg Juan Rego Bárcena, hogy nehezen lenne elfogadható vagy igazolható egy kizárólag virtuális (avatár) résztvevőkkel a kibertérben zajló digitális liturgikus esemény, amelyben drasztikusan lecsökken a liturgikus tapasztalat biológiai-kozmikus dimenziója. A kevert (vagyis egyszerre analóg és kiber-) tér és a liturgikus események kapcsolatában valószínűleg szükség lesz arra, hogy a jövőben – a liturgikus rendelkezések szintjén is – jobban lássuk, mely liturgikus cselekmények összeegyeztethetők a kevert liturgikus terek sajátosságaival, s melyek nem.⁶⁵

3.2. Test, anyag, jelenlét, részvétel

A liturgia tér-idő dimenziója nyomán már érintettük részben a test, az anyag és a liturgikus jelenlét vagy részvétel körül támadó kérdéseket, illetve az egymással rivalizáló kutatói álláspontokat. Berger tudatában van annak, hogy a liturgia – elsősorban a szentmise – digitális közvetítésének és a járványhelyzeten kívüli online részvételnek az ellenzői elsősorban a megtestesülésre mint a szentségi-liturgikus ünneplés krisztológiai alapjára, illetve a lelkipásztor vezetése alatt egy közösségbe gyűlő Isten népe konkrét fizikai jelenlétének szükségességére hivatkoznak ahhoz, hogy valódi szentségi-liturgikus ünneplésről lehessen beszélni. Berger nem utasítja el ezeket az érveket, de a rájuk való hivatkozást inkább a digitális-virtuális világgal szembeni bizalmatlansággként értelmezi, melyet még sokan – véleménye szerint megalapozatlanul – immateriális, testetlen valóságként gondolnak el.⁶⁶

⁶⁴ A www.secondlife.com weboldalon például az amerikai presbiteriánus egyház kezdeményezésére már zajlottak kizárólag a kibertérhez kötött istentiszteletek, melyekben az avatárjaikon keresztül résztvevők gombnyomásra digitális áldozásban („digital Communion [which] consists of «bits and bytes» instead of bread and wine”) részesültek. A gyakorlat presbiteriánus oldalról is kemény kritikát váltott ki: GORDON S. MIKOSKI: On The Mediation of Mediation of Mediation. The (Im)possibility of Online Communion and the Limits of Online Worship, *Liturgie und Kultur* 9 (2018) 8–11.

⁶⁵ Vö. JUAN REGO BÁRCENA: Celebrare i sacramenti e i sacramentali: tra materialità e virtualità, i. m., 70–72.

⁶⁶ Vö. TERESA BERGER: Sacramentale Vollzüge online? Auf der Suche nach Fragen, i. m., 92. Uő: *@Worship: liturgical practices in digital worlds*, i. m., 16.

Más katolikus és protestáns teológusokra hivatkozva Berger arról igyekszik meggyőzni olvasóit, hogy a liturgiában való jelenlét kérdését nem lehet többé – az online-offline, reális-virtuális dimenziók már említett összeolvadása miatt – szorosan vagy pusztán fizikai jelenlétként értelmezni. Az online jelenlét nem távollét. Ami az anyag problémáját illeti, Berger elismeri ennek fontosságát, ugyanakkor itt sem lát szöges ellentétet anyagiság és digitalitás között. Antonio Spadaróhoz hasonlóan⁶⁷ azt firtatja, hogy a kibertérben kifejleszhető-e a kenyér és bor anyagának valamilyen dinamikus megfelelője vagy változata.⁶⁸ A protestáns egyházak – presbiteriánus, anglikán, metodista stb. – kísérletei és egyre engedékenyebb álláspontja az online úrvacsoravétel és a többi szentség digitális lehetősége körül Bergert is hasonló irányú kérdésfeltevésekre ösztönzi.⁶⁹ Mindamellett fenntartja a 2002-es szentszéki állásponthez való ragaszkodását.⁷⁰

Bergerhez hasonlóan Stefan Böntert is azzal érvel, hogy testi mivoltunk és viszonyulásaink (*Leiblichkeit*) dimenziója a digitális világban – következképp a digitális liturgiáközvetítésben – sem vész el. Az az érv, mely szerint a liturgia testi dimenzióinak az online dimenziókban való szerepét és jövőjét az biztosítaná, hogy a közvetítés anyagi eszközhöz (*géphez*) van kötve, véleményem szerint nem tűnik meggyőzőnek.⁷¹ Berger, Böntert és más katolikus és protestáns liturgiakutatók számára az emberi test anyagi dimenziója és az ünneplésben való fizikai jelenléte mint a liturgikus és szentségtológia klasszikus sarokpontja háttérbe szorul a már említett kapcsolódás (*Verbundenheit*) fogalmával szemben. Böntert szerint ez az egyház spirituális szervezőprincípiuma, amely elsődlegesen nem anyagi-térbeli-időbeli koordinátákra, hanem Krisztusra épül.⁷²

⁶⁷ Vö. ANTONIO SPADARO: *Cyberteológia. Hogyan gondoljuk el a kereszténységet a világháló korában?*, 140.

⁶⁸ Vö. TERESA BERGER: *Sacramentale Vollzüge online? Auf der Suche nach Fragen*, i. m., 100. Uő.: *@Worship: liturgical practices in digital worlds*, i. m., 39.

⁶⁹ Könyvének „Sacramental bits and bytes” c. fejezetében számos protestáns állásfoglalást és teológusi álláspontot összegez az „online communion” és más idekapcsolódó témák nyomán. Vö. TERESA BERGER: *@Worship: liturgical practices in digital worlds*, i. m., 75–100. Az online úrvacsora pandémia alatti térnyeréséről az amerikai és brit protestáns egyházakban Feulner ad áttekintést: HANS-JÜRGEN FEULNER: *Digital Worship and Liturgical Pastoral Care in Times of Covid-19 Pandemic. Some Critical Remarks*, i. m., 175–177.

⁷⁰ Vö. TERESA BERGER: *@Worship: liturgical practices in digital worlds*, i. m., 96.

⁷¹ Vö. STEFAN BÖNTER: *Gottesdienst nach dem Digital Turn. Zur Neuvermessung eines theologischen Feldes*, i. m., 72.

⁷² Uo. 72–73.

A kapcsolódás digitális fogalmát így krisztológiai-spirituális közegbe helyezi és próbálja teológiailag igazolni.

E felfogás beleillik azokba a teológiai pneumatizáló tendenciákba, melyek – Bernd Irlenborn szerint – a fizikai-anyagi jelenlétet és a szentségek anyagi dimenzióját mint a véges dolgokban való isteni működések alapját egyre inkább relativizálni igyekezzenek. Irlenborn komoly kritikával illeti ezt a felfogást több szempontból is. Bár Isten nincs térhez, időhöz és anyaghoz kötve, a kinyilatkoztatás tanúbizonysága szerint – úgy teremtésteológiai, mint krisztológiai szempontból nézve – *de facto* mégis ezekhez a valóságokhoz kötötte magát. Mindez megmutatkozik már az evolutív módon kibontakozó anyagvilág megteremtésében, majd Isten üdvtörténeti – Izrael kiválasztásában megmutatkozó – lehatárolódásában, végül legfőképp a megtestesülés misztériumában. Isten protológiai-krisztológiai eljárás módja, önközlésének logikája az, mely igazolja az eucharisztikus ünneplésben a fizikai jelenlét és az anyagi jelek elengedhetlen fontosságát. Idézzük magát Irlenbornt:

„Ha valaki hiszi, hogy Isten valóban jelen van az átváltoztatott kenyér- és boradományok anyagában egy jól meghatározott hely, idő és gyülekezet összefüggésében, akkor a teremtés isteni rendjének racionalitása szerint azt is fel kell tételeznie, hogy nincs és nem is akar *egyidejűleg* ugyanolyan módon valóban jelen lenni más adományokban, egy másik hely, idő és gyülekezet összefüggésében.”⁷³

Irlenborn meglátása találó teológiai érvek alapján zárja ki a fentebb már említett teleáldozás vagy online áldozás lehetőségét. Egy online közvetített konzekrációhoz csatlakozó hívő vagy hívőcsoport hiába tesz kenyeret és bort a képernyő elé. A konkrét helyhez, időhöz és anyaghoz kapcsolódó epiklézis nem terjeszthető ki elektronikus-digitális úton a távollévők adományaira épp a már említett isteni önlehatároló logika miatt, mely a liturgiában is kifejeződésre kell, hogy találjon. Mellesleg, ha a teleepiklézis lehetséges lenne, egy püspök vagy pap is elegendő lenne ahhoz, hogy online üzemmódban – úgymond – lefedje egész egyházmegyék vagy földrészek eucharisztikus ünneplési szükségletét.⁷⁴

Irlenborn jól látja, hogy a liturgia test-anyag-jelenlét követelményei magának a kinyilatkoztatásnak a logikájából erednek. Hasonló meglátást fogalmaz

⁷³ BERND IRLENBORN: Die Liturgie im Zeitalter ihrer medialen Reproduzierbarkeit. Systematisch-theologische Überlegungen zu Online-Gottesdiensten, i. m., 125.

⁷⁴ Vö. uo.

meg Juan Rego Bárcena is: Isten üdvtörténeti eljárás módjának a megtestesülésre irányuló logikája nyújt formát a liturgikus ünneplés számára. A liturgia nem tehet más, mint hogy kövesse ugyanazt az isteni önközlő logikát, mely biztosítékot nyújt arra nézve, hogy a rituális forma tiszteletben tartja az Istennel való találkozás bibliai módját.⁷⁵ A progresszív liturgiakutatók gyakran hangoztatott érve – tudniillik, hogy Isten és kegyelme mindenütt jelen van, az internet világában is – önmagában igaz, de nem elégséges érv ahhoz, hogy az eucharisztikus ünneplésben való online részvételt egyenértékűvé tegyük a fizikai részvétellel. Lorenzo Voltolin, bár a rítusban és a virtuális valóságban rendkívül hasonló megismerési lehetőségeket és képességeket lát, óv a szentségi ünneplés túlzott virtualizálásától. A virtuális világ eszközei – tartja a padovai kutató – segítséget és támogatást nyújthatnak az imához⁷⁶ mint Istennel való kommunikációhoz, de meg kell állniuk a liturgia küszöbén. „Ez utóbbi, ugyanis, a Feltámadt Úr szentségeiben aktualizálódó jelenlétét kívánja meg, olyan valós jelenlétet [...], amely nem keverhető össze a valós jelenlét [online] percepciójával.”⁷⁷

Térjünk még vissza Irlenbornhoz. A padernborni professzor filozófiai problémákra is rámutat, amelyek a fizikai jelenlétet relativizáló törekvésekben fellelhetők. Ezek a tendenciák nem számolnak ugyanis azzal, hogy a testi-fizikai jelenlétnek nemcsak objektív módon, mérhető-digitalizálható adatokban megragadható vetülete van – az, amit a német nyelv *Körperlichkeit*nek nevez, s amit egy okostelefon vagy számítógép is közvetíteni tud –, hanem érzékelhető, szubjektív kisugárzással is rendelkezik, melyet németül a *Leiblichkeit* fogalom ír le, s amely online üzemmódban nem adható tovább. A szubjektív, élő test (*Leib*) online formában lecsökken, mintegy beleolvad az objektív, tárgyiasított test (*Körper*) fogalmába, illetve digitális reprodukciójába.

Bernd Irlenborn megfontolásai a 20. századi fenomenológusok, Edmund Husserl és Maurice Merleau-Ponty meglátásain alapszanak. Juan Rego Bárcena ugyancsak fenomenológiai – Max Scheler-től származó – alapokra épít, amikor megkülönbözteti a közvetlen és teljes percepcióval rendelkező élő testet (*Leib*)

⁷⁵ Vö. JUAN REGO BÁRCENA: Celebrare i sacramenti e i sacramentali: tra materialità e virtualità, i. m., 61.

⁷⁶ A számtalan online imalehetőség weboldalai közül elég itt megemlíteni néhány különösen is kedvelt kezdeményezést: *Pray as you go* [online] <https://pray-as-you-go.org/> [2022. 11. 15.], *#twomplet: Das gemeinsame Abendgebet on Twitter* [online] https://twitter.com/twomplet?ref_src=twsrc%5Egoogle%7Ctwcamp%5Eserp%7Ctwgr%5Eauthor [2022. 11. 15.], *Virtual Rosary* [online] <https://www.youtube.com/watch?v=21I1d3F6zMY> [2022. 11. 15.].

⁷⁷ LORENZO VOLTOLIN: La virtualità del rito, i. m., 126.

és a digitális testet (*digitaler Körper*), amely nem biztosít teljes hozzáférést a személyiséghez az online közvetítés világában.⁷⁸ Gonzalo Guzmán az egzisztencialista Gabriel Marcel hasonló jellegű megfontolásait (*corps-objet, corps-sujet*) felhasználva hangsúlyozza a test egzisztenciahordozó, mások felé megnyíló, interperszonális szerepét, mely csak ontológiai veszteségek árán reprodukálható az internet világában.

Itt jutunk el ahhoz az antropológiai különbséghez, mely a fentebb idézett kutatókat elválasztja Berger emberképétől és annak liturgikus következményeitől. Megfontolásaik a 20. századi fenomenológia és egzisztencializmus testtel és jelenléttel kapcsolatos intuícióin alapulnak, melyek egységben látják a test fizikai és interszubjektív dimenzióit. Berger érveléséből hiányoznak a fentebbi filozófiai hatások, így a 20. századból örökölt emberképben is csak az „asztalhoz kötött, önmeghatározó, terhektől mentes, valamint – bár ez nagyrészt rejtve marad – robusztus, neurotipikus és dominánsan férfi” képét látja. Ezzel szemben ő a posztmodern self-fogalom „folyékony, porózus, átláthatatlan, decentralizált és gyakran nemi vagy transznemű szempontból kétértelmű”⁷⁹ sajátosságainak tükrében igyekszik a liturgia világának antropológiai alapjait – test, anyag, fizikalitás, jelenlét, részvétel, közvetítés – újradefiniálni és ehhez a keresztény liturgia kétezer éves hagyományából fogódzópontokat és igazolásokat keresni.

RÖVID MÉRLEG

A tanulmányban csak az eucharisztia liturgikus ünneplésére összpontosítottunk, elhagyva a többi szentség, az imaórák liturgiája és más rituális közösségi cselekmények (szentelmények, áldások) ünneplésének lehetőségeit és kihívásait az online-offline dimenziók egyre inkább összefonódó világában. Kétségtelen, hogy a világháló szinkronikus-interaktív dimenziója – minden kihívása vagy félresiklási lehetősége mellett – a rádiós-televíziós közvetítés korához képest új lehetőségeket biztosít a *Sacrosanctum Concilium* által óhajtott „tevékeny részvétel” számára, különösen is olyan válsághelyzetekben, mint a 2020-ban kirobbant pandémia volt. Ugyanakkor a szentségi-liturgikus kegyelemközvetí-

⁷⁸ Vö. JUAN REGO BÁRCENA: Celebrare i sacramenti e i sacramentali: tra materialità e virtualità, i. m., 64–66. Rego helyenként a *corpo analogico (der analoge Körper)* fogalmat a *Leib* fogalom értelmében használja, ami nem szerencsés választás.

⁷⁹ Vö. TERESA BERGER: *@Worship: liturgical practices in digital worlds*, i. m., 23.

tés – s ebben az eucharisztikus ünneplés specifikusan is mértékadó! – elválaszthatatlan módon kapcsolódik a teremtett világ s benne az ember fizikalitásához, anyagi dimenzióihoz. A szentségek és liturgikus ünneplésük – a megtestesült Ige közvetítő szerepének (vö. 1Tim 2,5) folytatásában – eleve közvetítést jelentenek Isten és az emberek között. További közvetítőket, a technika újabb és újabb lehetőségeit iktatni ebbe az eredeti közvetítési folyamatba – akárcsak az adott liturgikus cselekményen belül is – prudenciát kívánt és kíván a jövőben is. A megkülönböztetés legalapvetőbb – teremtésteológiai és krisztológiai – kritériumait Bernd Irlenborn és Juan Rego Bárcena megfontolásaiban láthatuk: Isten anyaghoz, térhez, időhöz kötődő eljárás módja és kommunikációja mértékadó a liturgia számára is, elsősorban az eucharisztia, de a többi szentség esetében is. Nehéz elképzelni bármiféle liturgikus antropológiát az említett bibliai kommunikációs sajátosság nélkül. Ez a sajátosság nem zárja ki a liturgia és az újmédia közötti kapcsolat fejlődését. A *homo digitalis* azonban nem feledkezhet el arról, hogy Isten világába való egyéni és közösségi „kiterjesztésének”, liturgikus deifikációjának végső motorja, az isteni *Pneuma* nem azonosítható a digitális világ gépeit és felhasználóikat egy rendszerbe kapcsoló és önmagunkon túlra kiterjesztő elektromos és egyéb energiával.